
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), Ng3
s. 59-77
doi: 10.36121/hajuchimiuk.22.2025.3.059

Hubert Juchimiuk
ORCID: 0009-0002-8241-0566
(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego)

Transformacja armii polskiej od średniowiecza do nowożytności w świetle *Consilium rationis bellicae* hetmana Jana Amora Tarnowskiego z roku 1558

Streszczenie: Artykuł przedstawia transformację polskiej armii od średniowiecza do nowożytności w kontekście reform wojskowych hetmana Jana Amora Tarnowskiego oraz jego traktatu *Consilium rationis bellicae* (1558). Opisuje przejście od pospolitego ruszenia, które straciło skuteczność w starciu z nowoczesnymi armiami najemnymi, do profesjonalizacji i unowocześnienia wojska. Artykuł omawia także znaczenie dyscypliny wojskowej, taktyki oraz zarządzania armią, wskazując na wpływ myśli Tarnowskiego na kolejne pokolenia dowódców i polską strategię obronną.

Słowa Kluczowe: Jan Amor Tarnowski, *Consilium Rationis Bellicae*, piśmiennictwo wojenne, wojskowość nowożytna

The transformation of the Polish army from the Middle Ages to the modern era in the light of *Consilium rationis bellicae* of Hetman Jan Amor Tarnowski from 1558

Annotation: The article presents the transformation of the Polish army from the Middle Ages to the Early Modern period in the context of military reforms by Hetman Jan Amor Tarnowski and his treatise *Consilium rationis bellicae* (1558). It describes the shift from the ineffective *pospolite ruszenie* (mass mobilization) to the professionalization and modernization of the army. The article also discusses the importance of military discipline, tactics, and army management, highlighting Tarnowski's influence on future generations of commanders and Polish defensive strategy.

Keywords: Jan Amor Tarnowski, *Consilium Rationis Bellicae*, military writing, early modern military

Wstęp

Druga połowa wieku XV i XVI w. były czasem wielu dynamicznych zmian na kontynencie europejskim. Schyłkowy okres średniowiecza i początek epoki nowożytnej przyniosły nowe prądy filozoficzne, religijne, polityczne i artystyczne, ale też rozwój technologii. Nie inaczej było z metodyką działań wojennych prowadzonych na starym kontynencie. Sztuka wojenna, w omawianym okresie, zmieniała się wraz z toczącymi wojny państwami. Przeobrażenia społeczeństwa, zmiany w jego sposobie funkcjonowania, nowe prądy ideowe oraz ciągły postęp techniczny powodowały przemiany w sztuce wojennej, jednakże transformacje te dokonywały się w różnych kierunkach i tempie. Ciekawym przypadkiem do przestudiowania jest tu państwo polsko-litewskie, które wraz z początkiem wojny trzynastoletniej przechodziło pewien kryzys wojskowości, przejawiający się chociażby klęską chojnicką¹, aby niedługo potem się z niego podnieść i odnieść wsspaniałe zwycięstwa, jak np. pod Święcieniem, Orszą, czy Obertynem.

Reforma wojska stała się ważnym punktem polityki państwa, a zadania tego podejmowali się zarówno monarchowie, jak np. Kazimierz Jagiellończyk i Jan Olbracht, jak i dowódcy wojskowi, np. Mikołaj Kamieniecki², Mikołaj Firlej³ i hetman Jan Amor Tarnowski, uważany za jednego z najwybitniejszych dowódców w polskiej historii⁴. Tarnowski jako głównodowodzący wojsk koronnych, który mimo przerw, de facto sprawował swój urząd przez ponad 30 lat, wywarł niebagatelny wpływ na rozwój wojsk polskich w tym okresie. Druga połowa XV wieku stanowiła dla wojskowości polskiej czas pewnego kryzysu, który wynikał jednak w głównej mierze z czynników niewojskowych⁵. Jego koniec datowany jest zazwyczaj na początek wieku XVI, kiedy wojsko koronne nabrało renesansowego charakteru⁶. Jan Amor Tarnowski miał już

¹ Z. Spieralski, *Polska sztuka wojenna w latach 1454-1562*, [w:] *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 4, oprac. Z. Spieralski, Warszawa 1958, s. 5.

² Mikołaj Kamieniecki (ok. 1460 – 1515) – hetman wielki koronny w latach 1503-1515. Zwycięstwa spod Wiśniowca i Chocimia, opiekun młodego Jana Amora Tarnowskiego. Zob. Z. Spieralski, *Kamieniecki Mikołaj (ok. 1460-1515)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, Wrocław 1965, s. 517-520; M. Plewczyński, *Mikołaj Kamieniecki herbu Pilawa (1460 – 1515) hetman wielki*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 21-34.

³ Mikołaj Firlej (1460-1526) – hetman wielki koronny w latach 1515-1526, wcześniej hetman wojsk zaciężnych w czasie wojny z Moskwą (1507-1508), a także polski przedstawiciel dyplomatyczny. Zob. W. Pocięcha, *Firlej Mikołaj (zm. 1526)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, Kraków-Wrocław 1948-1958, s. 8-10; M. Plewczyński, *Mikołaj Firlej herbu Lewart (1460-1526) hetman wielki*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 35-50.

⁴ M. Plewczyński, *Jan Tarnowski herbu Leliwa (1488-1561) hetman wielki*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 52.

⁵ Zob. Więcej: Z. Spieralski, *Wojskowość polska w okresie Odrodzenia 1454 - 1575*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1, red. J. Sikorski, Warszawa 1965, s. 250-251.

⁶ Założenia doktrynalne armii polskiej okresu renesansu różniły się diametralnie od założeń zachodnioeuropejskich. Główną formacją armii polsko-litewskiej pozostała konnica, a w konfrontacji wojennej dążono do zniszczenia siły żywej przeciwnika w walnej bitwie. W armiach państw zachodnich główną rolę zaczęła odgrywać piechota, a dominującymi działaniami stały się oblężenia. Z kolei organizacja jazdy Rzeczypospolitej oparta była zarówno o tradycje rycerskie jak i wzory tatarskie. Zob. więcej: J. Sikorski, *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, Warszawa 1975, s. 257-263, 292-301; Z. Spieralski, *Wojskowość polska w okresie odrodzenia*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej*, t. 1, red. J.

do czynienia z odmienioną, zreformowaną armią. Sam przyszedł hetman brał udział w bitwie pod Orszą, gdzie siły polsko-litewskie odniosły wspaniałe zwycięstwo⁷. Jego starania popchnęły jednak rozwój wojskowości jeszcze dalej i wytyczyły szlaki dla kolejnych pokoleń dowódców Rzeczypospolitej.

Hetman Jan Amor Tarnowski urodził się w 1488 r. na zamku w Tarnowie⁸. Gdy w 1527 roku, otrzymał buławę wielką koronną od króla Zygmunta Starego, uchodził już za bardzo doświadczonego dowódcę. Jak już wcześniej wspomniano, brał udział w Bitwie pod Orszą w 1514 roku, opracowywał plan wojny polsko-krzyżackiej z lat 1519-1521⁹, a także walczył z Turkami Osmańskimi po stronie wojsk habsburskich¹⁰. Od momentu nominacji hetmańskiej, podlegać miały mu wszystkie wojska Korony. Objęcie przez Tarnowskiego buławy hetmańskiej (1527) uznaje się także za koniec procesu kształtowania urzędu hetmańskiego¹¹. W 1531 roku, podczas najazdu hospodara Piotra Raresza¹² na Pokucie, rozbił jego trzykrotnie liczniejsze wojska pod Obertynem¹³. W 1534 r. wybuchła kolejna wojna z Moskwą, w której Tarnowski, obok Jerzego Radziwiłła¹⁴, był jednym z dwóch głównodowodzących. Wojska pod dowództwem hetmana zdobyły twierdze Homel i Starodub. W 1538 r. doszło do kolejnej wojny z Mołdawią, w której wojskami polskimi ponownie dowodził Tarnowski. Tym razem jednak Piotr Raresz, w obliczu ok. 19-tysięcznej armii, nie podjął walki i wynegocjował pokój z hetmanem¹⁵. Była to ostatnia większa operacja przeprowadzona przez Tarnowskiego.

Sikorski, Warszawa 1965, s. 247-251.

⁷ D. Kasprzycki, *Wybrane aspekty staropolskiej sztuki wojennej na przykładzie traktatu Consilium rationie bellicae hetmana Jana Tarnowskiego*, [w:] *Taktyka i sztuka operacyjna w polskiej myśli wojskowej od Pierwszej do Drugiej Rzeczypospolitej*, red. T. Szubrycht, Gdańsk 2018, s. 9-10; M. Plewczyński, *Jan Tarnowski herbu Leliwa (1488-1561) hetman wielki*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 59.

⁸ W rodzimej historiografii powstało kilka biografii poświęconych Janowi Amorowi Tarnowskiemu. Najstarszą pracą na ten temat jest dzieło Stanisława Orzechowskiego: S. Orzechowski, *Żywot y śmierć Jana Tarnowskiego Kasztelana krakowskiego Hetmana Wielkiego koronnego*, W Warszawie: w drukarni J. K. M. y Rzeczypospolitej w Koll. Soc. Jesu, 1773. Najpełniejszą i najlepszą biografię hetmana wydał Włodzimierz Dworzaczek. Zob. W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985. Innymi pracami wartymi wspomnienia są np.: Z. Spieralski *Jan Tarnowski 1488-1561*, Warszawa 1977; W. Bogatyński, *Hetman Jan Tarnowski (w czterechsetlecie bitwy pod Obertynem)*, Kraków 1931; czy F. Walczakiewicz, *Jan Tarnowski, hetman wielki koronny*, Lwów 1889. Na podstawie innej literatury: Ł. Winczura, *Hetman Hetmanów – Jan Amor Tarnowski*, Kraków 2005.

⁹ W. Dworzaczek, *op. cit.*, s. 21-22.

¹⁰ *Ibidem.*, s. 29; M. Plewczyński, *Jan Tarnowski herbu Leliwa ...*, s. 61.

¹¹ *Ibidem.*, s. 52.

¹² Piotr Raresz (1487-1546) – Hospodar Mołdawski w latach 1527-1538 oraz 1541-1546. Władca znany jest z prób usamodzielnienia Mołdawii zarówno spod wpływów tureckich jak i polskich, które przekreślone zostały klęską pod Obertynem. Zob. J. Demel, *Historia Rumunii*, Wrocław 1970, s. 145-147.

¹³ Zob. więcej: M. Plewczyński, *Obertyn 1531*, Warszawa 1994; W. Dworzaczek, *op. cit.*, s. 40-45.

¹⁴ Jerzy Radziwiłł „Herkules” (ok. 1480 – 1541) – w latach 1531 – 1541 hetman wielki litewski, wcześniej od 1520 hetman nadworny (stopień odpowiadający późniejszemu hetmanowi polnemu). Uczestnik bitwy pod Orszą oraz wojny z Zakonem (1519-1521). Zwycięzca spod Olszanicy (1526), ojciec Barbary Radziwiłłówny. Zob. G. Błaszczuk, *Radziwiłł Jerzy (ok. 1480-1541)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław 1987, s. 225-229; H. Lulewicz, *Jerzy Radziwiłł herbu Trąby (ok. 1480-1541) hetman najwyższy*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 395-404.

¹⁵ M. Plewczyński, *Jan Tarnowski herbu Leliwa (1488-1561) hetman wielki*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej*

Od momentu nadania buławy hetmańskiej Tarnowskiemu, ten pięciokrotnie ją składał: w roku 1533, 1546, 1551, 1555 i 1559¹⁶. Realnie jednak urząd piastował do śmierci, ponieważ decyzję o wystąpieniu z urzędu mógł cofnąć (co też czynił), a kolejnego hetmana wyznaczono dopiero po jego śmierci. Wielokrotne rezygnowanie z urzędu było elementem gry politycznej Tarnowskiego i wyrażać miało jego oburzenie na konkretne postawy monarchów¹⁷. Przez ostatnie lata swojego życia Tarnowski skupił się na działalności politycznej oraz pisaniu swojego opus magnum zatytułowanego *Consilium rationis bellicae*, które to zostało wydane w 1558 r., a powstało zapewne ok. trzech lat wcześniej¹⁸. Zmarł w swoim dworze w Wiewiórcie nieopodal Tarnowa w 1561 roku.

Sytuacja w armii polsko – litewskiej od połowy XV wieku

Od połowy XV wieku silnie widoczny stał się kryzys pospolitego ruszenia, stanowiącego główny trzon armii średniowiecznych. Pewne problemy tej formy organizacji sił zbrojnych obnażyły już wojny husyckie, a w przypadku armii polskiej stały się one widoczne podczas wojny trzynastoletniej. Ówczesne rycerstwo coraz bardziej przeobrażało się w szlachtę, której bliższe było zarządzanie majątkami ziemskimi niż walka na polach bitew. Typowy uczestnik pospolitego ruszenia nie mógł zatem równać się pod względem wartości bojowej z żołnierzem zawodowym. Gorzej wyszkoleni, niezdyscyplinowani i dysponujący przestarzałym i zużytym, odziedziczonym po przodkach uzbrojeniem żołnierze pospolitego ruszenia zwykle nie byli w stanie dotrzymać pola najmitom. Nie mieli także należytego doświadczenia pod kątem prowadzenia działań oblężniczych, czego koronnym przykładem było oblężenie Łasina w trakcie wojny trzynastoletniej, które Spieralski nazwał wręcz kompromitacją¹⁹.

Największym problemem był jednak czas zwoływania pospolitego ruszenia. Trwało to długo, po czym zazwyczaj jego uczestnicy szybko się rozchodzili, w przeciwieństwie do armii najemnej, zdyscyplinowanej i pozostającej w stałej gotowości bojowej²⁰. Dodatkowo, wojska pospolitego ruszenia składały się w dużej części z ciężkiej konnicy i to w dodatku niejednorodnie uzbrojonej, która w obliczu szybkiego rozwoju broni palnej i nowoczesnej, jednolicie wyposażonej piechoty oraz artylerii, stała się formacją przestarzałą. Pospolite ruszenie straciło więc swoje walory bojowe i stało się jedynie narzędziem walki politycznej dla rosnącej w siłę szlachty²¹. W tej sytuacji nowożytni monarchowie opierali wojskowość swych

Obojga Narodów, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 63-65.

¹⁶ M. Plewczyński, *Jan Tarnowski herbu Leliwa...*, s. 53.

¹⁷ Powodami składania buławy przez Tarnowskiego były m. in: konflikt z królem Zygmuntem Starym o kasztelanę Krakowską, protest przeciwko koronacji Barbary Radziwiłłówny, zbyt pokojowe, zdaniem hetmana, nastawienie ostatnich Jagiellonów wobec Turków Osmańskich, czy też nieuchwalenie podatków na wojsko. Zob. więcej: *Ibidem*, s. 53-54.

¹⁸ W. Dworzaczek, *op. cit.*, s. 282.

¹⁹ Z. Spieralski, *Wojskowość polska w okresie Odrodzenia...*, s. 258.

²⁰ J. Wimmer, *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978, s. 72-73.

²¹ Z. Spieralski, *Polska sztuka wojenna...*, s. 5-6.

państw o wojska zaciężne i najemne²². Wykorzystanie najemników nie było w wojskowości europejskiej niczym nowym. W historii Polski korzystali z ich usług chociażby monarchowie - Kazimierz Wielki, czy Władysław Jagiełło²³. Były to jednak nieliczne oddziały stanowiące dopełnienie wojska, którego główny trzon stanowiło pospolite ruszenie, natomiast nowe warunki pola walki wymagały całkowitej zmiany proporcji.

W państwie polsko-litewskim średniowieczne standardy organizowania armii i prowadzenia wojny przynosiły pozytywne efekty do połowy XV wieku. Żywe wciąż bowiem było wspomnienie wielkiego zwycięstwa pod Grunwaldem w 1410 roku, gdzie rycerstwo polskie udowodniło swą wyższość nad krzyżackim. Z kolei rok 1454 okazał się być łaskawszym dla żołnierzy zakonu, którzy najpierw pokonali wojska koronne w walnej bitwie pod Chojnicami, a następnie obronili zamek Łasinie²⁴. Te dwie spektakularnie porażki, były nie tylko klęską polskiego oręża, ale też średniowiecznej organizacji armii i przede wszystkim, średniowiecznej taktyki w starciu z nowożytną. Wojska polskie, oparte o ciężką konnicę z niewielką ilością piechoty, nie były w stanie zwyciężyć w otwartej bitwie armii zakonu, składającej się głównie z najemnej piechoty. Nawet coś co było specjalnością pospolitego ruszenia, czyli walka w otwartym terenie, nie dała zwycięstwa staremu typowi wojsk²⁵.

Zaraz po przegranej bitwie pod Chojnicami król Kazimierz Jagiellończyk rozpoczął starania o sformowanie armii najemnej, która ostatecznie doprowadziła do zwycięstwa w wojnie z krzyżakami. Nowa armia nie była zbyt liczna, osiągała bowiem raptem kilka tysięcy osób, ale swą sprawnością bojową przewyższała kilkunastotysięczne pospolite ruszenie²⁶. Ze względu na wysoki koszt utrzymania, armia najemna początkowo powoływana była jedynie w sytuacji zagrożenia, a po zakończonej kampanii ją rozwiązywano. Po zawarciu II pokoju toruńskiego północne granice państwa nie były już zagrożone, dlatego też część wojsk zaciężnych przeniesiono na południowo-wschodnie rubieże, aby chroniły je przed częstymi wówczas najazdami tatarskimi. Na początku XVI w. formacje te liczyły od dwóch do trzech tysięcy ludzi²⁷ i stacjonowały w ważniejszych miastach i zamkach. Takie

²² Warto tu wspomnieć o różnicy pomiędzy wojskami zaciężnymi a najemnymi. Brała się ona ze sposobu rekrutacji żołnierzy. Oddziały najemne składały przysięgę wierności swojemu bezpośredniemu dowódcy, który organizował ludzi na swój własny rachunek i dopiero wtedy wstępował na służbę któremuś z władców. Sposób ten utrwalił się na zachodzie Europy, głównie we Włoszech. W przypadku oddziałów zaciężnych, dowódca pełnił jedynie rolę pośrednika pomiędzy władcą a żołnierzami. Oddział organizowany był na zlecenie i koszt władcy, jemu też składali przysięgę szeregowi. Monarcha mógł odwołać dowódcę, a oddział pozostawał na jego usługach. System ten dominował w Cesarstwie Niemieckim, Polsce i Europie Wschodniej. Por. J. Wimmer, *op. cit.*, s. 73-74.

²³ Z. Spieralski, *Polska sztuka wojenna ...*, s. 7.

²⁴ T. Nowak, *Polska sztuka wojenna w czasach odrodzenia*, Warszawa 1955, s. 10.

²⁵ J. Wimmer, *op. cit.*, s. 76-77.

²⁶ *Ibidem*, s. 79.

²⁷ Należy wspomnieć, że siły obrony potocznej nie były stałe liczebnie. W czasie pokoju wojska te dysponowały niewielkimi siłami stacjonującymi na pograniczu, a w razie zagrażającej wojny doraźnie rekrutowano dodatkowych żołnierzy. Zob. Z. Spieralski, *Obrona potoczna*, [w:] *VIII powszechny zjazd historyków polskich. Referaty i dyskusja*, red. S. Okęcki, t. 2, Warszawa 1960, s. 90-91.

stałe załogi strzegące ziem ukraińskich dały początek tzw. obronie potocznej²⁸. Podwaliny pod jej istnienie położył Jan Olbracht, który jeszcze za życia ojca zauważył konieczność organizowania stałej obrony na tych terytoriach²⁹.

Wraz z organizacją armii koronnej, przemianom ulegało także jej uzbrojenie i widoczne to było we wszystkich ówczesnych rodzajach wojsk lądowych. W piechocie postępowało upowszechnienie broni palnej, głównie rusznic, która z biegiem czasu stała się dominującym rodzajem uzbrojenia tej formacji. Dotychczasowe uzbrojenie służące do walki w zwarciu, takie jak włócznie, topory czy cepy bojowe, stopniowo ustępowały miejsca nowym jego formom jak berdysze, halabardy, szable, czy w późniejszych czasach – rapiery. Uzbrojenie ochronne, mimo że wciąż w XVI wieku obecne, zaczęło być stopniowo wycofywane i zmniejszała się jego rola³⁰. Podobny proces zmniejszania ciężaru uzbrojenia widoczny był także w konnicy. Co prawda ciężka jazda, reprezentowana przez chorągwie kopijników, wciąż odnajdywała się na wczesno nowożytnym polu bitwy. Oddziały takie znajdowały się przecież w kampanii pokuckiej i przyczyniły się do zwycięstwa odniesionego pod Obertynem³¹. Coraz większe znaczenie miała jednak lekka jazda. Taką funkcję pełniła początkowo husaria, nazywana racami, która dopiero pod koniec omawianego okresu zaczęła swoje przeobrażenia w stronę ciężkiej jazdy przełamującej³². Formacja ta, wzorowana była na węgierskich i serbskich husarzach, w czasach Tarnowskiego przywdziewała lekkie pancerze, których brakowało ich odpowiednikom na południu, a uzbrojona była głównie w tarczę i broń drzewcową³³. Całkowicie z ochrony osobistej rezygnowali za to żołnierze służący w jeździe kozackiej, która powstała pod wpływem jazdy tatarskiej. Była to lekka formacja polskiej kawalerii opierająca się w walce na kuszach, zamienionych później na łuki³⁴, szablach oraz rohatynach³⁵. Podobnym charakterem cechowała się jazda wołoska, rekrutowana z mołdawskich ochotników, uzbrojona w łuki i szable³⁶. W efekcie, jazda służąca w obronie potocznej Królestwa Polskiego na początku XVI wieku dzieliła się na cztery typy: ciężkozbrojnych kopijników, średniozbrojną jazdę husarską, oraz lekkozbrojnych strzelców wyposażonych w kusze (jazda tatarska) i łuki (jazda wołoska)³⁷.

²⁸ T. Nowak, *Polska sztuka wojenna w czasach odrodzenia*, Warszawa 1955, s. 12.

²⁹ Z. Spieralski, *Obrona potoczna...*, s. 89.

³⁰ T. Nowak, *Polska sztuka wojenna w czasach odrodzenia*, Warszawa 1955, s. 16-17.

³¹ M. Plewczyński, *Obertyn 1531*, Warszawa 1994, s. 137.

³² B. Gembarzewski, *Husarze. Ubiór, oporządzenie i uzbrojenie 1500-1775*, Oświęcim 2017, s. 4-6.

³³ Z. Spieralski, *Polska sztuka wojenna...*, s. 13.

³⁴ Proces ten rozpoczął się w latach 20. XVI wieku i od tego momentu kusze zniknęły z rejestrów popisowych. Zbiega się to w czasie z objęciem przez Tarnowskiego pierwszych funkcji dowódczych wysokiego szczebla. W 1520 r. Opracowywał plan wojny z Albrechtem Hohenzollernem, a rok później objął dowództwo nad wyprawą do Węgier mającą na celu wsparcie Ludwika Jagiellończyka. Korelacja czasowa nie jest jednak wystarczającym dowodem, aby wskazać w tym procesie wpływ Tarnowskiego, który zaczynał dopiero poważną karierę wojskową. Zob. Z. Spieralski, *Wojskowość polska w okresie odrodzenia...*, s. 308; Z. Spieralski, *Jan Tarnowski (1488-1561)*, Warszawa 1977, s. 86, 90-92.

³⁵ *Ibidem*; Z. Spieralski, *Wojskowość polska w okresie odrodzenia...*, s. 307 – 308.

³⁶ M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1, Zabrze 2011, s. 50-51.

³⁷ *Ibidem*, s. 53.

Dynamiczny rozwój zaliczyły także wojska artyleryjskie. Głównym kierunkiem udoskonalania artylerii było podejmowane próby ujednolicenia kalibrów dział. Było to jednak niełatwe zadanie, ponieważ nie istniały z góry wytyczone normy dla ludwisarni odlewających armaty. Problem ten był dość poważny, ponieważ działa o różnym kalibrze wymagały różnej amunicji, co stanowiło dodatkowe wyzwanie dla logistyki armii. Największe rozbieżności występowały w przypadku haubic. Prowadzono także prace nad zwiększeniem celności artylerii i systemem ładowania amunicji od tyłu³⁸.

Ważnym elementem charakterystyki armii, obok jej liczebności i uzbrojenia, była proporcja piechoty do kawalerii. W świetle wcześniejszych rozważań na temat zmiany sposobu prowadzenia wojny w końcu średniowiecza wydawać by się mogło, że liczebnie piechota dominować będzie nad kawalerią. Taki też system panował w Europie zachodniej, gdzie pod koniec XV wieku, podczas wojen we Włoszech Karol VIII utrzymywał stosunek piechoty do kawalerii w proporcji zbliżonej do 2:1, a udział formacji pieszych w armiach zachodnich jedynie zwiększał się z czasem³⁹. W 1525 r. wojska francuskie atakujące Włochy liczyły ok. 32 tys. żołnierzy, z czego jedynie 6 tys. stanowiła kawaleria⁴⁰. Silna urbanizacja, wymagająca częstych oblężeń w działaniach wojennych i zróżnicowany geograficznie teren, utrudniający działanie jazdy sprawiały, że piechota była formacją o wiele skuteczniejszą. Całkowicie inaczej było jednak w państwie polsko-litewskim, a konkretniej na jej południowo-wschodnich rubieżach, gdzie w głównej mierze stacjonowała obrona potoczna. Wielkie, niezurbanizowane połacie płaskiego terenu wymagały użycia mobilnej, zdolnej do szybkiego reagowania armii, do czego dużo lepiej nadawała się konnica. Dlatego też, to właśnie wojska konne stanowiły większość, nie tylko w szeregach obrony potocznej, ale też i w ogóle wojsk. W latach 1510-1525 obrona potoczna liczyła ok. 2000 jazdy i ok. 500 piechurów⁴¹. Tarnowski pod Obertyn zabrał ok. 4800 jazdy i 1200 piechoty⁴², a siedem lat później pod Chocim 11 tys. jazdy i ok. 6700 piechoty⁴³. Proporcje te wynikały także z różnorodnych doświadczeń wojennych zdobytych podczas kampanii prowadzonych przez armie polsko-litewskie. Inaczej wojnę prowadzili Osmanowie, inaczej Tatarzy, jeszcze inaczej Krzyżacy i Moskale. Wojna na zachodzie, w porównaniu do Europy środkowej, była bardziej jednolita.

Leżące w sercu kontynentu państwo polsko-litewskie mogło czerpać wzorce w zakresie wojskowości z wielu kierunków. Jak już wcześniej wspomniano, projekt husarii zapożyczono z południa, dokładniej z Węgier i Serbii, a jazdę kozacką od Tatarów. W latach późniejszych Stefan Batory formował piechotę wybraniecką na wzór piechoty węgierskiej, korzystając także z rozwiązań proponowanych przez hetmana Tarnowskiego w *Consilium* (...). Przykładem jest chociażby fakt, że za jego panowania

³⁸ T. Nowak, *Polska sztuka wojenna w czasach odrodzenia*, Warszawa 1955, s. 17-19.

³⁹ J. Wimmer, *op. cit.* s. 61.

⁴⁰ G. Parker, *Wojny dynastyczne*, [w:] *Historia sztuki wojennej. Od starożytności do czasów współczesnych*, red. G. Parker, Warszawa 2008, s. 167.

⁴¹ Z. Spieralski, *Polska sztuka wojenna...*, s. 9.

⁴² D. Kasprzycki, *op. cit.*, s. 11.

⁴³ *Ibidem*, s. 12.

spełniono podniesiony przez Tarnowskiego postulat zorganizowanego wykupu broni palnej dla żołnierzy⁴⁴. Sztuka oblężnicza i technologia artyleryjska stanowiła wypadkową rozwoju rodzimego i wzorców czerpanych z zachodu⁴⁵.

Analiza Consilium rationis bellicae

Wiele problemów targających polską armią, ale także i projektów ich rozwiązania przedstawił hetman Tarnowski w swoim najznamienszym dziele *Consilium rationis bellicae*⁴⁶, wydany przez Łazarza Andrysowica w roku 1558⁴⁷. Źródło to świetnie ukazuje stan wojska, którym dowodził hetman obnażając jego mocne i słabe strony. Składa się ono z *Proemium*, czyli wstępu oraz 11 rozdziałów zatytułowanych: *Król Jego Miłość, Hejtman, Wojska ciągnienie, Rotmistrz, Rycerstwo, Podanie zamku, Furmani, Szynekarze, Obrona pospolita, Obrona obecna, i Nauka kładzenia obozu*.

W pierwszym rozdziale, zatytułowanym: *Król Jego Miłość* hetman określił ogólne obowiązki monarchy względem armii. Zależały one od rodzaju prowadzonej kampanii, które Tarnowski podzielił na dwa główne rodzaje: Już na początku omawianego rozdziału hetman rozróżnił kampanie na te prowadzone „pospolitym ruszeniem, gdzie – jak zapisał – pieszych nie bywa jeno jezdni⁴⁸” oraz te kampanie, w których

⁴⁴ S. Herbst, *Wojskowość polska i wojny w okresie 1576 – 1648*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1, Warszawa 1965, s. 368.

⁴⁵ T. Nowak, *Polska sztuka wojenna w czasach odrodzenia*, Warszawa 1955, s. 19-20.

⁴⁶ J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, w Tarnowie [i.e. Kraków], Łazarz Andrysowic drukował, 1558.

⁴⁷ Ciekawym wątkiem wydania *Consillum* (...) jest miejsce wydania dzieła. W kolofonie zawarto informację: „Za roskazanim y nakładem, Wielmożnego pana Jana Tarnowskiego, kastellana krakowskiego, Pana iego Miłości Łazarz Andrysowicd Drukował w Tarnowie M.D.L.VIII. dnia dziewiątego marca”. Wydrukowanie książki w Tarnowie nie budziło wątpliwości Karola Estreichera, zob. *Bibliografia polska*, t. 31, Kraków 1936, s. 450. Drukarnia najprawdopodobniej istniała na zamku w Tarnowie (posadowionego na zboczu Góry św. Marcina). W XVI w. rzeczywiście zdarzało się, iż właściciele miast sprowadzali drukarzy i zlecali im wydanie książek. Tak uczynił Jan Kiszka (ok. 1547-1592) organizując drukarnię na zamku w Łosku (zob. Kiszka Jan, [w:] *Drukarze dawnej Polski*, z. 5, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław-Kraków 1959, s. 123-127; Łosk, [w:] *Ibidem*, s. 145) i Łukasz Górka zakładając oficynę w Szamotułach (zob. Górka Łukasz, [w:] *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz. 1, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 77-78; *Szamotuły*, [w:] *Ibidem*, s. 238-240). Obecnie największe polskie katalogi internetowe w przypadku tego dzieła podają także drugie miejsce wydania, jakim miałby być Kraków. Zob. więcej: https://katalogi.bn.org.pl/permalink/48OMNIS_NLOP/1aot9t7/alma991012163389705066; <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/doccontent?id=13483>, dostęp: 15.12.2024.

⁴⁸ J. Tarnowski. *Consilium rationis bellicae*, oprac. T. Nowak, Warszawa 1987, s. 41-43. Stwierdzenie owe jest ciekawe, ponieważ wychodzi z niego, że w pospolitym ruszeniu, w czasach współczesnych hetmanowi, brały udział jedynie wojska konne, co jak wiadomo nie jest prawdą. Do wystawienia piechoty w ramach pospolitego ruszenia zobowiązani byli zarówno mieszcianie jak i chłopstwo, co potwierdzały chociażby konstytucje wojenne sejmu piotrkowskiego z 1554 r. (Zob. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, Kraków 1937, s. 48 – 62). Hetman odnosi się tu jednak najprawdopodobniej do szlacheckiej części pospolitego ruszenia, zobowiązanej do służby konnej. Ograniczenie to było najpewniej stosowane do niewielkich operacji bojowych, gdzie liczyła się szybka reakcja a piechota mogła jedynie spowołnić kawalerię. Hetman nie neguje jednak udziału piechoty w pospolitym ruszeniu w ogóle. W jednym z kolejnych zdań napisał: „wszakże jednak i pospolita wyprawa tedy nie może przez tego być, aby żołnierzów je[ż]dnych i pieszych nie miało być przyjęto” (Zob. J. Tarnowski, *Consilium*..., s. 41).

biorą udział formacje zarówno piesze jak i konne. Hetman przyporządkował zadania dla obu formacji i tak piechota ma strzec dział i obozu, a kawaleria służyć za straż przednią, zwiad oraz rozpoczynać bitwy⁴⁹. W dalszej części poruszana jest kluczowa kwestia wydatków na armię. Król powinien być zawsze zawczasu przygotowany ekonomicznie na wypadek ewentualnej wojny oraz dbać o dobór odpowiednich ludzi do armii. W myśl hetmana do tego obowiązku zalicza się zarówno dbanie do dopływ szeregowych najemników, ich wyposażenie i odpowiednie proporcje wszystkich formacji⁵⁰. Podobnie jest z urzędnikami wojskowymi, którzy także powinni być utrzymywani ze skarbcza królewskiego. Mowa tu m.in. o hetmanach, podskarbach, oboźnych, probantmasterach⁵¹ „dobrych puszkarzach⁵²”, szpitalnych, kaznodziejach i jeszcze kilku innych funkcjach⁵³. Hetman uważał, że armia zawsze powinna mieć także pieniądze w zapasie, przygotowane na pokrycie szkód poniesionych przez żołnierzy⁵⁴. W dalszej części Tarnowski wymieniał inne rzeczy, które generują koszty oraz określa ich wartość. Mowa była m.in. o koniach, wozach, działach, prochu, wyrobach metalurgicznych i innych narzędziach niezbędnych w codziennym życiu żołnierza. Dodatkowe fundusze powinno się także przeznaczyć na wypadek epidemii w armii albo konieczności przyjęcia nowych ludzi⁵⁵. Monarcha powinien także zwrócić swoją uwagę na dezertorów oraz wdrożyć odpowiedni program ich wynajdywania. Zdaniem hetmana ucieczka żołnierza to podwójna strata dla wojska i królewskiego skarbcza, ponieważ „nie telko iż sam uciecze, ale miecz, rusznice zanieśie⁵⁶”. Była to sytuacja dodatkowo bolesna w obliczu braków, na które cierpiała ówczesna armia. Koniecznym także było regularne i terminowe wypłacanie żołdu. Ostatnim zadaniem przeznaczonym królowi „aby hejtmana obierał co najgodniejszego a najsprawniejszego mieć mógł⁵⁷”. Wówczas tak przygotowana i uposażona armia będzie w stanie efektywnie walczyć nawet z liczniejszym przeciwnikiem.

Z powyższego opisu wyłania się obraz podejmowanych starań, na rzecz unowocześnienia i profesjonalizacji armii. Hetman w pewnym skrócie opisuje, czego potrzebowała armia od władz w celu sprawnego działania. Nowoczesna armia zaciężna przedstawiona jest jako lepsza, ale droższa alternatywa w stosunku do niepobierającego bezpośrednich kosztów i liczniejszego, ale nieskutecznego w boju pospolitego ruszenia. Wojsko zaciężne potrzebowało odpowiedniego zaplecza, uzbrojenia i dowodzenia, a to wszystko generowało koszty, na które monarcha powinien być przygotowany. Hetman ujawnia także braki, szczególnie w uzbrojeniu ochronnym i palnym⁵⁸, na które cierpiała przechodząca wciąż reformę armia.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 41-43.

⁵⁰ Tarnowski wymienia tu jazdę ciężkozbrojną, lekkozbrojną i piechotę. Żadna z tych formacji nie jest w stanie zaprezentować pełni swojego potencjału na polu bitwy bez wsparcia innych. Por. *Ibidem*, s. 45.

⁵¹ Były to osoby odpowiedzialne za rozdzielanie żywności.

⁵² Mowa tu o żołnierzach zajmujących się obsługą dział.

⁵³ J. Tarnowski, *op. cit.*, s. 45-49.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 49-51.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 51-55.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 57.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 61.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 59.

W kolejnym, najdłuższym rozdziale, zatytułowanym *Hejtman*, podjęte są rozważania na temat obowiązków i wymaganych kompetencji od głównodowodzącego armią. Hetman zatem, podobnie jak król, winien dbać o odpowiedni dobór ludzi na podległe mu urzędy wojskowe. Kluczowa w dowodzeniu miała być postawa moralna dowódcy: „Ma też tak żyć, jako by wszystkim dobry przykład z siebie dał a iżby co by w innych ganić albo karać powinien był, aby sam tego nie czynił a z siebie złego przykładu aby nie dawał⁵⁹”. Tarnowski doskonale zdawał sobie sprawę, że przykład płynący z góry i właściwe postępowanie jest pierwszym krokiem na drodze do utrzymania dyscypliny w armii, co miało być najważniejszym z hetmańskich obowiązków⁶⁰. Wszystkie decyzje wydane przez dowódcę miały być przemyślane i oparte o panujące wokół niego warunki, dlatego powinien zawsze wiedzieć, gdzie i w jakiej ilości znajduje się wróg. W tym celu ważne jest utrzymanie odpowiedniej liczby szpiegów. Miejsce do stoczenia bitwy oraz jej sposób także nie mogły być przypadkowe i służyć miały zwycięstwu. Sztukę tą hetman tłumaczy na przykładzie Turków, którzy czekali z bitwą na atak przeciwnika. Tarnowski uważał, że bitwę najlepiej z rozpocząć nieopodal obozu, gdzie można otrzymać szybkie wsparcie piechoty i artylerii, a taktyka ta zadziała na większość przeciwników, za wyjątkiem Tatarów, których najlepiej odpierać z zabezpieczonego przed podłożeniem ognia obozu⁶¹. W dalszej części hetman zamieścił instrukcje na temat rozstawiania hufców i wydawania rozkazów przed bitwą oraz prowadzenia samych bitew. Podał więc sposoby walki w polu na terenie płaskim, nieopodal rzek oraz przedstawił metody oblegania twierdz. Słowem, na kartach tej części rozdziału autor umieścił wiele konkretnych i praktycznych porad taktycznych dla przyszłych dowódców⁶².

Dalej umieścił Tarnowski jeszcze inne porady, niezwiązane już bezpośrednio z prowadzeniem walki. Zakazał niszczenia upraw żywności, także i na wrogim terenie, ponieważ mogły okazać się przydatne w dalszych działaniach. Nakazał sprawdzać gotowość żołnierzy poprzez próbne alarmy i inspekcję, oraz dał rady jak przesłuchiwać więźniów wojennych. Przydatnym miało być także wyznaczenie trzech lub czterech osób stanowiących doraźne ciało sądownicze, od którego byłoby odwołanie jedynie do hetmana⁶³. Następnie omówił zagadnienia strategiczne. W przypadku walki z kilkoma przeciwnikami poleca najpierw rozprawić się ze słabszymi, obstawiać wojskiem jedynie silnie umocnione miejsce, rezygnując z tych słabo bronionych. Osobny wątek stanowią rozważania jak prowadzić kampanię przeciw Tatarom⁶⁴. Zakazuje się także „wieźnymi bawić póki bitwa stoi⁶⁵”. Reasumując swe rozważania w tej części dzieła Tarnowski stwierdził, że rolą hetmana jest w działaniach wojennych dbać „aby czasu próżno nie tracił, pana albo Rzeczypospolitą o nakład niepotrzebnie nie przy-

⁵⁹ *Ibidem*, s. 63.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 63-65.

⁶¹ *Ibidem*, s. 69-73.

⁶² *Ibidem*, s. 73-85.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 85-91.

⁶⁵ *Ibidem*.

prawował i w ludziach i w koniach tym szkody nie działał⁶⁶, a kampanie prowadzić w oparciu nie tylko o samą siłę wojska, ale także i o własny spryt, wykorzystując liczne fortele oraz dostosowując swoje działania do sposobu walki przeciwnika. Należy także nagradzać żołnierzy za męstwo w boju i pamiętać, że ostateczny wynik wszystkich działań leży nie w rękach hetmana i armii, a Bożych⁶⁷.

W wyżej opisanym rozdziale doskonale widać renesansową mentalność Tarnowskiego w stosunku do dowodzenia armią. Pojawia się jeden z głównych wątków, obecnych w całym dziele, a mianowicie dyscyplina żołnierzy. Problem ten hetman będzie poruszał jeszcze wielokrotnie, podobnie zresztą jak inni wybitni myśliciele wojskowi epoki, głównie w zachodnim kręgu kulturowym. Podobnie silny nacisk na dyscyplinę armii kładli chociażby Niccollo Machiavelli⁶⁸ i Sancho de Londono⁶⁹. Dodatkowo, odnaleźć można także odwołania do myśli autorów starożytnych, a dokładniej dzieła *Strategemata* Sextusa Iuliusa Frontinusa⁷⁰, gdzie hetman zachęca do stosowania wszelkiego rodzaju forteli wojennych.

Dla podkreślenia znaczenia renesansowej myśli wojskowej w dziele hetmana Tarnowskiego należy wspomnieć o nurcie tzw. humanizmu wojskowego. Dzieła wpasowujące się w ten nurt ten charakteryzowały się filozoficznymi rozważaniami na tematy wojskowe, przede wszystkim odnowy dyscypliny wśród żołnierzy na wzór armii rzymskiej oraz sposobu wyszkolenia w pełni profesjonalnej kadry dowódczej. Rozważania humanistów wojskowych nie zatrzymywały się jedynie na rozważaniach dotyczących prowadzenia wojny, lecz także jej wpływu na inne dziedziny życia. Kolejną cechą charakterystyczną było łączenie studiów nad dziełami wojskowych autorów starożytnych z bieżącą refleksją na temat wojskowości oraz próbami jej reform⁷¹. Cechy te były dobrze widoczne w sztandarowym dziele hetmana szczególnie w rozdziale pt. *Rycerstwo*. Dały on podwaliny dla dalszego szlifowania dyscypliny w armii. Tarnowski pozostawał świetnie zorientowany w zagranicznej literaturze wojskowej, gdzie owy nurt był bardzo popularny. Dokładną znajomość literatury wojskowej, współczesnej Tarnowskiemu potwierdzać miały obserwacje hetmana nad sposobami prowadzenia wojny na zachodzie⁷², a według Stanisława Orzechowskiego, literatura starożytnych mistrzów miała towarzyszyć dowódcy nawet w polu, gdzie w tracie narad zastanawiał się „co w podobnych okolicznościach sławni owi rzymscy, lub inni

⁶⁶ *Ibidem*, s. 91-93.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 93-99.

⁶⁸ Zob. Więcej: N. Machiavelli, *O sztuce wojny*, Warszawa 2008; M. Faszczka, *Rzymska dyscyplina wojskowa w ujęciu Niccolò Machiavellego*, „Zeszyty Prawnicze”, nr t. 14, nr 4/2014, s. 24-41.

⁶⁹ Zob. Więcej: S. de Londoño, *Rozważania o sposobie przywrócenia dyscypliny wojskowej do jej klasycznej i doskonalszej postaci. Przeznaczone dla Don Fernanda de Toledo, księcia Alby namiestnika i naczelnego wodza Jego Królewskiej Mości i gubernatora w Niderlandach*, oprac. P. Szadkowski, Oświęcim 2016; P. Szadkowski, *Staropolskie i hiszpańskie piśmiennictwo wojskowe XVI wieku w kontekście teorii rewolucji militarnej. Próba porównania*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 3/2018, s. 597-631.

⁷⁰ Sextus Iulius Frontinus – rzymski pisarz i polityk, konsul, legat cesarski. Autor traktatów *Podstępny wojenne* (łac. *Strategemata*) i *O sztuce wojennej* (łac. *De rei militari*). Zob. *Frontinus Sextus Iulius*, [w:] *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1990, s. 202-203.

⁷¹ P. Szadkowski, *Staropolskie i hiszpańskie piśmiennictwo wojskowe...*, s. 613.

⁷² K. Olejnik, *op. cit.*, s. 61.

wodzowie czynili?⁷³". Pomimo dużego czytania, zarówno w dziełach współczesnych autorowi, jak i tych starożytnych, hetman w *Consilium* nie odwoływał się do innych dzieł bezpośrednio.

Rozdział trzeci zatytułowany *Wojska ciągnięcie*, jest ciekawym z punktu widzenia codziennej praktyki wojennej oraz stosowanej taktyki. Hetman umieścił tam bowiem wiele praktycznych informacji na temat zwijania obozu oraz przemieszczania się wojsk, organizacji przemarszów i forsowania granic naturalnych takich jak np. rzeki. Przedstawiona została w tym miejscu kolejność wykonywanych czynności oraz podstawowe zasady przygotowania przemarszów. Przykładem jest chociażby organizacja straży przedniej, która poprzez prowadzenie zwiadu i rozpoznanie terenu umożliwia bezpieczny przemarsz⁷⁴. Podobna sytuacja zachodzi z rozdziałem *Rotmistrz*, gdzie autor opisuje obowiązki dowództwa średniego szczebla. Ponownie zwraca uwagę na dyscyplinę w armii. Dowódcy polowi powinni dbać o jej właściwy poziom wśród podległych im żołnierzy poprzez dogłębne czy towarzysze przestrzegają regulaminów. Obowiązkiem rotmistrzów było nauczanie swoich podwładnych umiejętności strzelania, także w szeregach. W rozmyślaniach hetmana uwypuklił się problem formującej dopiero armii zawodowej, gdzie niewielu jest weteranów i wielu nowych, niedoświadczonych żołnierzy. Dlatego też młodszy rotmistrzowie powinni współpracować ze starszymi, aby uczyć się od nich. Wyłożony był także sposób prowadzenia ognia przez piechotę, gdzie pierwszy rząd po oddaniu strzału przykucnął i ładował broń, a w tym samym czasie salwę wykonywał drugi, a następnie trzeci rząd i tak aż do ostatniego⁷⁵.

Zdecydowanie ciekawszym rozdziałem jest ten, pod tytułem *Rycerstwo*⁷⁶. Wiele miejsca autor poświęcił zagadnieniom prawodawstwa wojskowego, jednakże jest to temat wtórny, mający służyć poprawie dyscypliny i karności żołnierzy, a także chronić ludność cywilną przed ich samowolnymi działaniami⁷⁷. Celem zaprowadzenia w armii pożądanej dyscypliny Tarnowski wprowadził drakoński z dzisiejszego punktu widzenia system kar. Tak oto „na gardle karan” mieli być m.in. ci, którzy: targnęli się na swojego rotmistrza, zdezerterowali, złupili kościół, dokonali gwałtu, utracili, lub przegrali pancerz, wszczynali bunty, czy nawet ci, którzy niszczyli siedliska pszczół⁷⁸. Za mniejsze przewinienia hetman przewiduje karanie „na czci” co oznaczać mogło szeroki zakres sposobów wymierzania kar, tj. chłosta, pręgierz, więzienie, czy nawet konfiskaty mienia i infamie⁷⁹. Wskazania te miały charakter artykułów wojennych, do których przestrzegania powinni być zobligowani żołnierze⁸⁰.

⁷³ S. Orzechowski, *Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego Kasztelana Krakowskiego, Hetmana Wielkiego Koronnego*, Sanok 1855, s. 58.

⁷⁴ J. Tarnowski, *op. cit.*, s. 99-113.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 113-121.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 121-131.

⁷⁷ P. Szadkowski, *Staropolskie i hiszpańskie piśmiennictwo wojskowe...*, s. 618.

⁷⁸ Zob. Więcej: J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, oprac. T. Nowak, s. 121-127.

⁷⁹ D. Kasprzycki, *op. cit.*, s. 19.

⁸⁰ J. Sikorski, *Wstęp*, [w:] J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, oprac. T. Nowak, Warszawa 1987, s. 14-15.

Trzy następne rozdziały, są zdecydowanie mniej obszerne od pozostałych. Pierwszy zatytułowany *Podanie zamku* określa zasady, które muszą zostać spełnione, aby poddać bronione miasto „bez uszczyrбления potciwości⁸¹”. Warunków takich jest pięć i są to: brak żywności, brak amunicji, brak nadziei na odsiecz, epidemia wśród obrońców i ostatnie – krytyczne, niemożliwe do załatwienia uszkodzenie umocnień. Kolejny, zatytułowany *Furmani* krótko określa obowiązki woźniców, akcentując tym samym ich konieczność i przydatność w armii⁸². Trzeci, pod tytułem *Szynkarze* porusza obowiązki tychże. Szynkarze mieli dbać o dystrybucję żywności wśród wojska, ale pod pewnymi zakazami tj. nie sprzedawać nic pod zastaw i w określonych porach dnia. Powinni także budować szubienice w miejscach postoju oraz dbać, żeby „Panie wesołe, które za wojskiem niegdy chodzą, aby za wojskiem nie szły⁸³”.

Kolejne dwa rozdziały zatytułowane *Obrona pospolita* i *Obrona obecna* są ze sobą w znacznym stopniu powiązane. W ich treści hetman skupił się na warunkach, które musiały zostać spełnione w celu zagwarantowania Polsce należytej obrony. Największego zagrożenia Tarnowski wyczekiwał z południa, głównie od rosnących w siłę Turków Osmańskich. Głównym problemem organizowania obrony królestwa według hetmana była bliskość stolicy w stosunku do zagrożonych granic: „już Turek, nieprzyjaciół tak mocny, nam przysiadł, iż już stolice królewskiej, Krakowa, barzo blisko siedzi⁸⁴”. Kwestia utrzymania stolicy w ewentualnej wojnie z Turcją była według hetmana kluczowa, co autor argumentuje z najnowszej z jego punktu widzenia historii: „Exemplum gdy Konstantynopolim wziął, wszytkę Grecyją już łączno opanował⁸⁵”.

Dominującym jednak wątkiem w omawianych rozdziałach była kwestia finansowania armii. Zdaniem hetmana zadanie obrony granic powinno przypaść stałej armii najemnej, kwestionując przy tym użyteczność wojsk pospolitego ruszenia: „Wojenne ruszenie tym też jest mało pożyteczne, iż wici jedney po drugich długi czas biorą, a nierychło idą, a tak dla prędkiej potrzeby trzebaby rychlejszej wyprawy i krótszego czasu, iżby się ludzie prędzej ścigać mogli⁸⁶”. Powołanie i utrzymanie zawodowej armii najemnej generowało koszty, które były znacznym obciążeniem dla budżetu państwa. Dlatego też hetman postulował obciążenie w tym celu większej części społeczeństwa, głównie szlachty, poprzez taksację majątków i odpowiednie opodatkowanie w zależności od jego wartości⁸⁷. Tarnowski w *Consilium* podnosi także postulaty ruchu egzekucyjnego pisząc: „tedy lepiej być nie może, jeno jako w prawie opisano circa executionem brachii regalis⁸⁸”. Hetman poddał także krytyce dotychczasowe rozwiązania w kwestii organizacji armii. Głównym zarzutem Tarnowskiego był fakt,

⁸¹ J. Tarnowski, *op. cit.*, s. 133.

⁸² *Ibidem*, s. 133-135.

⁸³ *Ibidem*, s. 135-137.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 143.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 163.

⁸⁷ Szczegółowej analizie propozycji finansowania armii hetmana Tarnowskiego dokonał Janusz Sikorski. Zob. J. Sikorski, *Pierwsze polskie dzieło o sztuce wojennej* (Książka hetmana Jana Tarnowskiego „Rada sprawy wojennej”), „Myśl Wojskowa”, nr 6/1956, s. 79.

⁸⁸ J. Tarnowski, *op. cit.*, s. 141.

że bogata szlachta zobowiązana była do świadczeń na rzecz wojska w takim samym wymiarze co ta uboższa, co było po pierwsze niesprawiedliwe, a po drugie nieefektywne⁸⁹. Należy pamiętać w tym miejscu o ogólnym przekonaniu hetmana o nieefektywności pospolitego ruszenia. Powyższy argument mógł być zatem kolejnym, mającym na celu przekonanie czytających o konieczności ograniczenia roli tej formacji względem wojsk zaciężnych.

Ostatni rozdział traktatu zatytułowany *Nauka kładzenia obozu* dostarcza czytelnikowi szeregu wskazówek natury taktycznej. Rozdział ten w oczywisty sposób łączy się z *Wojska ciągnięciem* i jeden stanowi tu swoiste uzupełnienie drugiego. Dużą zasługą Tarnowskiego jest fakt, że jako pierwszy w historii polskiego piśmiennictwa wojskowego w sposób tak szczegółowy opisał sposób formowania obozu warownego przy pomocy wozów taborowych⁹⁰. Na początku podał bardzo szczegółowy opis czynności, które należy wykonać w celu przygotowania obozu począwszy od ustawienie tzw. rzędów rynkowych i skrajnych, przez przeliczenie ilości i długości wozów i przygotowanie bramy. Hetman w opisie głęboko wchodził w szczegóły doradzając np. „Dyszle u wozów w obóz obracać a nie z obozu⁹¹”. Inne wskazówki dotyczą także wyboru odpowiedniego miejsca na obóz oraz jego zwijania. W tym miejscu hetman zwraca szczególną uwagę na przeciwdziałanie wybuchu epidemii, szczególnie jeżeli wojsko obozowało w tym miejscu przez dłuższy czas, twierdzi także, że bitwę najlepiej toczyć w bezpośredniej bliskości obozu, lub w czasie ruchu szyku taborowego⁹².

Inne dzieła Hetmana

Consilium rationis bellicae uznawane jest za najwybitniejszy polski tekst poświęcony stricte zagadnieniom wojskowym⁹³. Nie bez przyczyny. Przemyślana konstrukcja dzieła, jego kompletny charakter oraz wartość przekazywanej przez autora wiedzy sprawiają, że historiografia wojskowa ocenia tę pozycję bardzo wysoko. *Consilium* nie jest jednak jedynym dziełem Tarnowskiego o tej tematyce. Opus magnum hetmana powstawało stopniowo. Jeszcze w 1555 r. powstało dzieło pt. *Rada sprawy wojennej*⁹⁴

⁸⁹ *Ibidem*, s. 139-141. Warto zauważyć, że krytykując formację pospolitego ruszenia hetman wspominał o Rzeczypospolitej, np.: „bo służy jako kto chce, a snadź bogatsi więcej w tym Rzeczypospolitej ubliżają, aniżli ubodzy”. Sugeruje to, że z podobnymi problemami borykała się także litewska służba ziemska. Rzeczywiście, pospolite ruszenie Wielkiego Księstwa odznaczało się podobnymi problemami, szczególnie od strony dyscyplinarnej i organizacyjnej. W celu ograniczenia tych problemów, przed kampanią siewierską Olbracht Gasztołd opracował artykuły wojenne, które często błędnie przypisuje się Tarnowskiemu. Poprawiły one jednak sytuację na tyle, że cała kampania okazała się sukcesem. (Zob. Z. Spieralski, *Jan Tarnowski...*, s. 250 – 251; S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 40 – 43; K. Łopatecki, *Czy Jan Tarnowski jest twórcą prawa wojskowego na terenie korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Kultura religijna i społeczna Małopolski od XIII do XVI wieku*, red. W. Szymborski, J. Koziół, s. 16).

⁹⁰ K. Olejnik, *Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII w.*, Poznań 1976, s. 65.

⁹¹ J. Tarnowski, *op. cit.*, s. 173.

⁹² *Ibidem*, s. 177.

⁹³ K. Olejnik, *op. cit.*, s. 66; J. Sikorski, *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, Warszawa 1975, s. 323; L. Wyszczelski, *Historia polskiej myśli wojskowej*, Warszawa 2001, s. 18.

⁹⁴ Dzieło to przez pewien czas błędnie przypisywano Janowi Zamoyskiemu. W 1937 r. doszło nawet do wydania *Rady sprawy wojennej* drukiem z J. Zamoyskim jako autorem (J. Zamoyski, *Rada Sprawy wojennej*, Zamość 1937). Zob. więcej: S. Herbst, *Dwie kwestie wojskowego piśmiennictwa Renesansu*, „Prze-

stanowiące pierwowzór omawianego dzieła⁹⁵. Pomiędzy obiema wersjami występują jednak pewne różnice. Z *Consilium* usunięto rozdziały dotyczące szczegółów obrony twierdz. Zmianom uległy także rozdziały zawierające artykuły wojskowe⁹⁶. Kolejnym, podobnym dziełem jest *O Obronie Koronney y o sprawie y Powinności Urzędnikow Woennych*⁹⁷, które według Karola Łopateckiego stanowi formę pośrednią między *Radą* a *Consilium*⁹⁸.

Przypisywane jest mu także pouczenie zatytułowane *Oprawianie zamków albo miast*⁹⁹ wydane przed 1561 r., oraz *De bello cum juratissimis Christianae fidei hostibus Turcis gerendo disputatio sapientissima*¹⁰⁰, wydane pośmiertnie w 1591 roku. Dzieło stanowiło rodzaj „swoistego wywiadu” z hetmanem, gdzie przestrzega on przed zagrożeniem tureckim. Dzięki temu dziełu, wydanemu po łacinie w Wurzburgu, myśl Tarnowskiego wpłynąć mogła także i na zachodniego odbiorcę, który lepiej mógł zdać sobie sprawę tureckiego zagrożenia, które dotyczyło niemal całej Europy¹⁰¹.

Innym elementem pisarskiej działalności hetmana było wydawanie artykułów wojskowych. Jak już wcześniej wspomniano, obszerne fragmenty prawodawstwa wojskowego Tarnowski zawarł w *Consilium* oraz *Radzie sprawy wojennej*, które nie były tekstami stricte prawniczymi. Umieszczanie fragmentów prawodawstwa wojennego w testach teoretyczno-wojennych było częstą praktyką wśród ówczesnych teoretyków wojskowości¹⁰². Pierwsze prace autorstwa hetmana z tego zakresu są jednak o wiele wcześniejsze. Już w rok po otrzymaniu nominacji hetmańskiej Tarnowski wydał *Pouczenie hetmana podskarbiemu koronnemu dane dla ogłaszania go rotmistrzom przy zaciąggu wojska*¹⁰³. Dzieło to stanowiło spis praw zwyczajowych oraz rozszerzało istniejące już artykuły rotmistrzowskie¹⁰⁴. Przede wszystkim jednak, porządkowało ono relacje między hetmanem a podskarbim koronnym¹⁰⁵. Co ciekawe, mimo że wpływ hetmana na kształtowanie prawa wojskowego wydaje się oczywisty, to nie ma żadnych bezpośrednich dowodów na wydawanie przez niego artykułów wojskowych do czasów tych zawartych w *Radzie sprawy wojennej*, *Consilium* i *O Obronie Koronney*

gład Historyczny”, t. 47, nr 4/1956, s. 783-786; Z. Spieralski, *W sprawie jednej kwestii wojskowego piśmiennictwa renesansu. W związku z wypowiedzią Stanisława Herbsta*, „Przegląd Historyczny”, t. 48, nr 4/1957, s. 771-780.

⁹⁵ J. Sikorski, *Wstęp*, [w:] J. Tarnowski, *Consilium...*, s. 8-9.

⁹⁶ Zob. więcej: K. Łopatecki, *Czy Jan Tarnowski jest twórcą prawa wojskowego...*, s. 17-18.

⁹⁷ J. Palczowski, *Wstawy prawa ziemskiego polskiego dla pamięci lepszej krótko y porządnie z statutów y z consttuciy zebrane. Z przydatkiem O obronie koronney y o sprawie y powinności urzędnikow woiennych*, W Krakowie, w Drukarni Łazarzowej, 1579.

⁹⁸ K. Łopatecki, *Czy Jan Tarnowski jest twórcą prawa wojskowego...*, s. 18.

⁹⁹ S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 313-319.

¹⁰⁰ Ioannis Comitiss Tarnovii, *De Bello Cum juratissimis Christianae Fidei hostibus Turcis gerendo Disputatio Sapientissima*, Wirtzbvrgi, Ex Officina Georgij Fleischmanni, 1595.

¹⁰¹ J. Sikorski, *Wstęp*, [w:] J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, oprac. T. Nowak, Warszawa 1987, s. 24.

¹⁰² Więcej na ten temat zob. K. Łopatecki, *Czy Jan Tarnowski jest twórcą prawa wojskowego...*, s. 18-19.

¹⁰³ S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 38-39.

¹⁰⁴ K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012, s. 142.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 55.

Błędnie przypisano mu autorstwo artykułów z 1535 i 1557 roku¹⁰⁶. Swoje własne wersje artykułów wojskowych Tarnowski opracowywał najprawdopodobniej od lat trzydziestych XVI wieku, które w ostatecznej formie umieszczone zostały w *Consilium*. Podobne, jednak różniące się treściowo fragmenty zamieszczono także w *Radzie sprawy wojennej*. Kolejny niemal identyczny jak w przypadku *Consilium* fragment zawierający artykuły wojenne spod ręki hetmana zawarty jest w dziele *O obronie koronnej* pod nagłówkiem *Powinność rycerska i artykuły im opisane* oraz *Ludzie małej wagi, ale potrzebni, jako się i ci sprawować mają*¹⁰⁷. Dzięki istnieniu tych trzech fragmentów możliwym było prześledzenie ewolucji artykułów wojennych hetmana, co uczynił Karol Łopatecki¹⁰⁸.

Podsumowanie

Szczególnym osiągnięciem Tarnowskiego jest koncepcja utworzenia stałej rady działającej przy hetmanie, stanowiącej protoplastę dzisiejszego sztabu¹⁰⁹, co także spełniło się z upływem czasu. Hetman wielki miał za pomocnika oczywiście hetmana polnego oraz pisarza polnego koronnego. Radą służyć mogli i inni urzędnicy wojskowi wyznaczeni przez hetmana, jednak to on miał decydujący i ostateczny głos¹¹⁰. Z wiedzy wojskowej hetmana zawartej w opisywanym dziele korzystali także późniejsi reformatorzy armii. Podkreślona przez Tarnowskiego rola piechoty i artylerii, a przez to dążenie do równomierności wszystkich rodzajów wojsk znalazła swoje odzwierciedlenie w reformach Stefana Batorego¹¹¹, a opanowana do mistrzostwa przez hetmana sztuka walki w oparciu o tabor, której tajniki opisał w *Consilium*, stała się ważnym elementem polskiej wojskowości¹¹². Doświadczenie i poglądy Tarnowskiego wywarły wpływ także na innego, współczesnego mu teoretyka wojskowości, jakim był Albrecht Hohenzollern. Hetman wspomagał księcia pruskiego w studiach nad używanymi szykami bojowymi oraz przy opisie walki taborowej¹¹³. Inną zasługą Tarnowskiego było fortyfikowanie zamków i miast na południu polski, takie jak: Tarnów,

¹⁰⁶ Z. Spierański, *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. 36 (1994), s. 283-308. W przypadku artykułów z 1535 r. nietrudno wskazać autora jakim jest Olbracht Galsztold (zob. K. Łopatecki, *Czy Jan Tarnowski jest twórcą prawa wojskowego...*, s. 16), jednak w przypadku *Porządku praw rycerskich* z 1557 r., zagadnienie autorstwa jest bardziej skomplikowane. Według Karola Łopateckiego Tekst *Porządku* pokrywa się ok. w 2/3 z artykułami zawartymi w *Radzie sprawy wojennej*. Ostateczną redakcją omawianego dokumentu zajął się jednak nie Tarnowski, a bezpośredni dowódca wyprawy z 1557, czyli Jan Mielecki. Pośredni wpływ hetmana na powstanie *Porządku* jest zatem niebagatelny, ale przypisywanie ich autorstwa bezpośrednio hetmanowi jest nadinterpretacją. (Zob. K. Łopatecki, *Disciplina militaris...*, s. 163-168).

¹⁰⁷ J. Tarnowski, *O obronie koronnej i o sprawie i powinności urzędników wojennych*, [w:] *Ustawy prawa ziemskiego polskiego, dla pamięci lepszej krótko i porządknie z statutów i z konstytucyj zebrane*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 161-166.

¹⁰⁸ K. Łopatecki, *Disciplina militaris...*, s. 159-163.

¹⁰⁹ L. Wyszczelski, *op. cit.*, s. 20.

¹¹⁰ J. Sikorski, *Zarys historii wojskowości...*, s. 297.

¹¹¹ J. Wimmer, *op. cit.*, s. 124-127.

¹¹² J. Sikorski, *Zarys historii wojskowości...*, s. 298.

¹¹³ K. Łopatecki, *Wojna jako nauka. Organizacja pola bitwy w kontekście rewolucji w mustrze (XVI-XVII wiek)*, Warszawa 2024, s. 75. Wątek współpracy pomiędzy hetmanem a księciem jest dość ważnym i wielokrotnie poruszonym na przestrzeni całej książki.

Tarnopol, Biecz czy Rożnów. Uważał on, że obrona kraju przed ewentualną agresją turecką jest niewystarczająca, co zaznaczył także na kartach *Consilium* (...), dlatego też samodzielnie podjął starania w celu poprawy sytuacji¹¹⁴.

Wpływ myśli i działań Jana Amora Tarnowskiego na armię polsko-litewską w XVI wieku jest trudny do przecenienia. Osoba hetmana w znaczny sposób wpłynęła na ewolucję armii tworzącej się Rzeczypospolitej i z pewnością przyspieszyła proces jej przeobrażenia w wojsko epoki renesansu. Jego starania mające na celu ustanowienie stałego finansowania obrony potocznej zostały częściowo wprowadzone, gdy w wyniku egzekucji dóbr królewskich ustanowiono wojsko kwarciane¹¹⁵. W czasach późniejszych został też zrealizowany jego postulat dotyczący wykupu broni palnej dla żołnierzy, co pozytywnie wpłynęło na ujednolicenie wyposażenia. Nie bez znaczenia pozostają także rozważania hetmana na temat taktyki i strategii działań. Opisana w *Consilium* (...) taktyka walki piechoty, kawalerii czy też walki taborowej, wskazuje na dynamiczny i oryginalny rozwój polskiej armii. Duży wpływ na transformację armii miały także artykuły wojskowe hetmana zawarte w dziele. Stanowiły one wzór dla kolejnych dowódców, który poprzez wprowadzenie i egzekwowanie prawa wojskowego mogli dbać o właściwy poziom dyscypliny wśród swoich żołnierzy. Samo *Consilium* (...) z kolei stało się podstawą dla dalszego rozwoju polskiej teoretycznej myśli wojskowej i wywarło niebagatelny wpływ na kolejne pokolenia dowódców.

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Printed sources:

- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 31, Kraków 1936.
- Kutrzeba S., *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, Oświęcim 2017.
- Londoño S. de, *Rozważania o sposobie przywrócenia dyscypliny wojskowej do jej klasycznej i doskonalszej postaci. Przeznaczone dla Don Fernanda de Toledo, księcia Alby namiestnika i naczelnego wodza Jego Królewskiej Mości i gubernatora w Niderlandach*, oprac. P. Szadkowski, Oświęcim 2016.
- Machiavelli N., *O sztuce wojny*, Warszawa 2008.
- Orzechowski S., *Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego Kasztelana krakowskiego hetmana wielkiego koronnego*, W Warszawie: w drukarni J. K. M. y Rzeczypospolitej w Koll. Soc. Jesu, 1773, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/292167?language=pl>, dostęp: 15.12.2024.
- Orzechowski S., *Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego Kasztelana Krakowskiego, Hetmana Wielkiego Koronnego*, Sanok 1855.
- Palczowski J., *Vstawy prawa ziemskiego polskiego dla pamięci lepszej krótko y porządnie z statutów y z consttucij zebrane. Z przydatkiem O obronie koronney y o sprawie y powinności wrzędnikow woiennych*, w Krakowie, w Drukarni Lazarzowey, 1579, <https://polona.pl/preview/494481ab-3d15-4e0f-8da4-dfa436a88b88>, dostęp: 04.09.2025.
- Tarnowski J., *Consilium rationis bellicae*, w Tarnowie [i.e. Kraków], Lazarz Andrysowic drukował, 1558, <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/13693/edition/13483?language=en>, dostęp: 15.12.2024.

¹¹⁴ J. Sikorski, *Wstęp*, [w:] J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, oprac. T. Nowak, Warszawa 1987, s. 9; K. Olejnik, *op. cit.*, s. 63.

¹¹⁵ *Obrona potoczna*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. 6, red. O. Laskowski, Warszawa 1937, s. 6.

- Tarnowski J., *Consilium rationis bellicae*, oprac. T. Nowak, Warszawa 1987.
- Tarnowski J., *De bello cum juratissimis Christianae fidei hostibus Turcis gerendo disputatio sapientissima*, Wirtzbvrgi, ex Officina Georgij Fleischmanni, 1595, <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/6879/edition/6327/content>, dostęp: 15.12.2024.
- Zamoyski J. *Rada sprawy wojennej*, Zamość 1937.

Studies:

- Błaszczyk G., *Radziwiłł Jerzy (ok. 1480-1541)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław 1987, s. 225-229
- Demel J., *Historia Rumunii*, Wrocław 1970.
- Dworzaczek W., *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985.
- Faszczka M., *Rzymska dyscyplina wojskowa w ujęciu Niccolo Machiavellego*, „Zeszyty Prawnicze”, t. 14, nr 4/2024, s. 23-41.
- Frontinus Sextus Iulius, [w:] *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1990, s. 202-203.
- Gembarzewski B., *Husarze. Ubiór, oporządzenie i uzbrojenie 1500-1775*, Oświęcim 2017
- Górka Łukasz, [w:] *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz. 1, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 77-78.
- Herbst S., *Organizacja i uzbrojenie wojska regularnego za Batorego i Zygmunta III*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1, Warszawa 1965, s. 365 – 370.
- Kasprzycki D., *Wybrane aspekty staropolskiej sztuki wojennej na przykładzie traktatu Consilium rationis bellicae hetmana Jana Tarnowskiego*, [w:] *Taktyka i sztuka operacyjna w polskiej myśli wojskowej od Pierwszej do Drugiej Rzeczypospolitej*, red. T. Szubrycht, Gdańsk 2018, s. 7-23.
- Kiszka Jan, [w:] *Drukarze dawnej Polski*, z. 5, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław-Kraków 1959, s. 123-127.
- Lulewicz H., *Jerzy Radziwiłł herbu Trąby (ok. 1480-1541) hetman najwyższy*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 395-404.
- Łopatecki K., *Czy Jan Tarnowski jest twórcą prawa wojskowego na terenie korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Kultura religijna i społeczna Małopolski od XIII do XVI wieku*, red. W. Szymborski, J. Kozioł, Tarnów 2011, s. 13 – 21.
- Łopatecki K., *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.
- Łopatecki K., *Wojna jako nauka. Organizacja pola bitwy w kontekście rewolucji w mustrze (XVI-XVII wiek)*, Warszawa 2024.
- Łosk, [w:] *Drukarze dawnej Polski*, z. 5, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław-Kraków 1959, s. 145.
- Nowak T., *Polska sztuka wojenna w czasach odrodzenia*, Warszawa 1955.
- Obrona potoczna, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. 6, red. O. Laskowski, Warszawa 1937, s. 6.
- Olejnik K., *Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVIII w.*, Poznań 1976.
- Parker G., *Wojny dynastyczne*, [w:] *Historia sztuki wojennej. Od starożytności do czasów współczesnych*, red. G. Parker, Warszawa 2008, s. 166-209.
- Plewczyński M., *Jan Tarnowski herbu Leliwa (1488-1561) hetman wielki*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 51-67.
- M. Plewczyński, *Mikołaj Firlej herbu Lewart (1460-1526) hetman wielki*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 35-50.
- Plewczyński M., *Mikołaj Kamieniecki herbu Pilawa (1460-1515) hetman wielki*, [w:] *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. M. Nagielski, Warszawa 1995, s. 21-33.
- Plewczyński M., *Obertyn 1531*, Warszawa 1994.

- Plewczyński M., *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1, Zabrze 2011.
- Pociecha W., *Firlej Mikołaj* (zm. 1526), [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, Kraków-Wrocław 1948-1958, s. 8-10
- Sikorski J., *Pierwsze polskie dzieło o sztuce wojennej* (Książka hetmana Jana Tarnowskiego „Rada sprawy wojennej”), „Myśl Wojskowa”, nr 6/1956, s. 75-93.
- Sikorski J., *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, Warszawa 1975.
- Spieralski Z., *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. 36 (1994), s. 271-308.
- Spieralski Z., *Jan Tarnowski 1488-1561*, Warszawa 1977.
- Spieralski Z., *Kamieniecki Mikołaj* (ok. 1460-1515), [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, Wrocław 1965, s. 517-520
- Spieralski Z., *Obrona potoczna*, [w:] *VIII powszechny zjazd historyków polskich. Referaty i dyskusja*, t. 2, Warszawa 1960, s. 75-98
- Spieralski Z., *Polska sztuka wojenna w latach 1454-1562 Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 4, Warszawa 1958.
- Spieralski Z., *Wojskowość polska w okresie odrodzenia*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej*, t. 1, red. J. Sikorski, Warszawa 1965, s. 244 – 351.
- Szadkowski P., *Staropolskie i hiszpańskie piśmiennictwo wojskowe XVI wieku w kontekście teorii rewolucji militarnej. Próba porównania*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 3/2018, s. 597-631.
- Szamotoły, [w:] *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz. 1, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 238-240.
- Wimmer J., *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978.
- Wyszczelski L., *Historia polskiej myśli wojskowej*, Warszawa 2001.

